

МАНІПУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИМИ НАСТРОЯМИ ЯК ЧИННИК НЕЕФЕКТИВНОСТІ НЕФОРМАЛЬНИХ ПРАВИЛ

©2018 АБРАМОВ Ф. В.

УДК 330.1

Абрамов Ф. В. Маніпулювання суспільними настроями як чинник неефективності неформальних правил

Метою статті є визначення впливу маніпулювання суспільними настроями на ефективність формальних і неформальних правил. Показано, що за сприятливих умов може поширюватися практика маніпулювання суспільними настроями. Виявлено, що механізми формування сприятливих для маніпулювання суспільних настроїв розрізняються для випадків дрібної та великої гри. У випадку дрібної гри формування сприятливих суспільних настроїв відбувається пасивно, за рахунок позитивного зворотного зв'язку між поширенням дрібної гри та згостренням уваги суспільства до тієї чи іншої проблеми. У випадку великої гри гравцем здійснюється цілеспрямоване формування сприятливих суспільних настроїв. Доведено, що маніпулювання суспільними настроями може мати такі негативні наслідки: зменшення ефективності як формальних, так і неформальних правил, неефективне використання ресурсів та стабільність неефективних формальних правил. Розглянуто можливі механізми запобігання маніпуляціям суспільними настроями у випадку як дрібної, так і великої гри.

Ключові слова: формальні правила, неформальні правила, суспільні настрої.

Бібл.: 8.

Абрамов Федір Володимирович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри загальної економічної теорії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна)

E-mail: Abramov@kpi.kharkov.ua

УДК 330.1

UDC 330.1

Абрамов Ф. В. Маніпулирование общественными настроениями как фактор неэффективности неформальных правил

Целью статьи является определение влияния манипулирования общественными настроениями на эффективность формальных и неформальных правил. Показано, что при благоприятных условиях может распространяться практика манипулирования общественными настроениями. Выявлено, что механизм формирования благоприятных для манипулирования общественных настроений различается для случаев мелкой и большой игры. В случае мелкой игры формирование благоприятных общественных настроений осуществляется пассивно, за счет позитивной обратной связи между распространением мелкой игры и зострением внимания общества на той или иной проблеме. В случае большой игры игроком осуществляется целенаправленное формирование благоприятных общественных настроений. Доказано, что манипулирование общественными настроениями может иметь следующие негативные последствия: уменьшение эффективности как формальных, так и неформальных правил, неэффективное использование ресурсов и стабильность неэффективных формальных правил. Рассмотрены возможные механизмы предупреждения манипуляций общественными настроениями в случае как мелкой, так и большой игры.

Ключевые слова: формальные правила, неформальные правила, общественные настроения.

Библ.: 8.

Абрамов Федор Владимирович – кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры общей экономической теории, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт» (ул. Кирпичева, 2, Харьков, 61002, Украина)

E-mail: Abramov@kpi.kharkov.ua

Abramov F. V. Manipulating the Public Moods as a Factor in the Inefficiency of Informal Rules

The article is aimed at determining the influence of manipulating the public moods on the efficiency of both formal and informal rules. It is shown that, under favorable conditions, practice of manipulating the public moods can become common. It is identified that the mechanism of formation of the public moods favorable for manipulation differs for cases of small and big game. In the case of a small game, the formation of favorable public moods is carried out passively, due to positive feedback between the spread of the small game and focusing the society on a particular problem. In the case of a big game the actor carries out a targeted formation of favorable public moods. It is proved that manipulating the public moods can have the following negative consequences: reducing the efficiency of both formal and informal rules, inefficient use of resources, and stability of ineffective formal rules. Possible mechanisms for prevention of manipulating the public moods in case of both small and big game are considered.

Keywords: formal rules, informal rules, public moods.

Bibl.: 8.

Abramov Fedir V. – PhD(Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Economic Theory, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (2 Kyrpychova Str., Kharkiv, 61002, Ukraine)

E-mail: Abramov@kpi.kharkov.ua

Корупція, знищення навколишнього середовища, сімейне насилля, сексуальні домагання, дискримінація за етнічною та гендерною ознаками – всі ці та багато інших проблем сьогодення непокоять суспільство, і воно вимагає рішучих кроків для їх подолання. Занепокоєння суспільства є цілком зрозумілим: адже багато із зазначених проблем дійсно можуть призвести до серйозних негативних наслідків. Але надто загострена, майже панічна та подекуди неадекватна реакція суспільства на дані негативні явища може сама по собі призвести до багатьох небезпек.

Небезпека подібної ситуації очевидна: суспільна істерія навколо боротьби з вадами суспільства

може зруйнувати долі багатьох непричетних до цього людей. Адже подекуди роздратування пересічних громадян досягає такого рівня, коли звинувачення в очах суспільства само по собі є достатнім доказом провини. Суспільство обурюється, коли суд виправдовує звинуваченого в хабарництві чиновника, навіть на секунду не замислюючись над тим, що виправданий чиновник насправді міг бути непричетним до корупційних обурювань, а безпідставних пліток цілком достатньо, щоб зламати чийось кар'єру.

Менш очевидним є те, що окремі особи можуть скористатися подібними суспільними настроями у власних інтересах. Тому важливим питанням є те,

чим загрожує суспільству сучасна хвиля «полювання на відьом»: чи є загроза маніпулювання суспільними настроями для досягнення особистих цілей, які це матиме наслідки для суспільства та чи вдасться подібним шляхом подолати проблеми, що турбують суспільство. Загострення уваги суспільства на тій чи іншій проблемі може вилитися у прийняття формальних правил, що мають запобігти поширенню відповідного негативного явища, але частіше замість цього відбувається формування неформальних правил, що націлені на урегулювання відповідної проблеми та неформальних санкцій за їх порушення. При цьому ефективність та доцільність як щойно сформованих правил, так і тих, що існували до загострення уваги суспільства на відповідній проблемі, значною мірою залежатиме від поширення практики маніпулювання суспільною думкою.

Про важливість ефективних формальних і неформальних правил для економічного та соціального розвитку суспільства свідчать роботи багатьох дослідників [1–6]. Натомість, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених формальним і неформальним правилам, проблема маніпулювання суспільними настроями та його вплив на ефективність формальних і неформальних правил є недостатньо дослідженою.

Метою статті є визначення впливу маніпулювання суспільними настроями на ефективність формальних і неформальних правил.

Скористатися занепокоєнням суспільства, або, інакше кажучи, сприятливими суспільними настроями, у власних інтересах може широке коло окремих осіб або зацікавлених груп, яких ми далі будемо називати гравцями. Для зручності подальшого аналізу всіх можливих гравців ми розділимо на чотири групи:

- ✦ дрібні гравці;
- ✦ великі гравці;
- ✦ «інституційні кілери»;
- ✦ гравці-опортуністи.

Спектр мотивів, що спонукають дрібних гравців зловживати на свою користь суспільними настроями, є дуже широким: від бажання усунути конкурента на посаду до спроби уникнути покарання.

Основною рисою *дрібно́ї гри* є відсутність у гравця будь-якої можливості цілеспрямовано впливати на настрої в суспільстві. Дрібний гравець може лише використовувати наявні настрої для досягнення власної корисливої мети. Але відсутність можливостей для свідомого впливу одного окремого гравця ще не означає, що формування суспільної думки не залежить від поширення дрібно́ї гри. Між поширеністю дрібно́ї гри та ступенем занепокоєння суспільства з приводу проблеми, що експлуатується в даній грі, утворюється глибокий позитивний зворотний зв'язок.

Пояснимо процес формування позитивного зворотнього зв'язку внаслідок маніпулювання суспільними настроями на прикладі. Нехай у суспільстві існують дві групи – А та Б, і у суспільстві поширилась думка про існування дискримінації по відношенню до представників групи Б групи з боку представників групи А. У цьому випадку при загрозі звільнення через власну провину (наприклад, недбайливість, або некомпетентність) працівник, що належить до групи Б, може вдатися до дрібно́ї гри, маніпулюючи суспільними настроями, намагаючись зберегти своє робоче місце чи отримати компенсацію, звинувативши свого роботодавця в дискримінації. Діючи раціонально, роботодавець порівнюватиме рівень трансакційних витрат звільнення з витратами працевлаштування некомпетентного працівника. Однак за наявності активних маніпуляцій суспільними настроями трансакційні витрати звільнення працівника включатимуть і трансакційні витрати доведення своєї непричетності до дискримінації (у вигляді судових витрат, якщо певні санкції за дискримінацію передбачені формальними правилами, та/або у вигляді неформальних санкцій з боку суспільства), незалежно від того, чи займався роботодавець дискримінацією насправді чи ні. З іншого боку, працівник, приймаючи рішення щодо «відстоювання своїх прав», також порівнюватиме рівень власних трансакційних витрат бюрократичних процедур з очікуваним вигрaшем від виграного судового процесу. Очевидно, що працівник-маніпулятор позиватиметься до суду лише в тому випадку, якщо рівень трансакційних витрат бюрократичних процедур, пов'язаних з позовом, буде меншим за заробітну плату та інші переваги, що надає дана робота (наприклад, можливість брати хабарі).

Але кожний судовий процес, незалежно від того, був він виграний працівником-маніпулятором чи ні, привертає до себе увагу суспільства та ще більше переконує його в наявності дискримінації. Наростання уваги суспільства до даної проблеми матиме наслідком зміну рівнів трансакційних витрат для роботодавців та працівників, а саме: підвищуватиме для роботодавців трансакційні витрати звільнення працівників, які належать до групи, що дискримінується, та одночасно зменшуватиме трансакційні витрати бюрократичних процедур для працівників, що є потенційними жертвами дискримінації. Зміна рівнів відповідних трансакційних витрат суттєво полегшує для інших робітників, що належать до групи, дискримінується, процес маніпулювання суспільними настроями, незалежно від причин звільнення, і дрібна гра починає поширюватися. Це, своєю чергою, призводить до подальшого зростання занепокоєння суспільства та формування ще більш сприятливих для поширення дрібно́ї гри суспільних настроїв. Слід зауважити, що для отримання бажаного працівник-маніпулятор може звинувачувати роботодавця не лише

в дискримінації, але й в інших гріхах, наприклад сексуальних домаганнях, залежно від тих настроїв, що склалися в суспільстві.

Таким чином, для впливу на суспільні настрої та утворення позитивного зворотного зв'язку дрібним гравцям немає потреби об'єднуватися та координувати свої дії. Цей вплив відбувається несвідомо і без будь-яких зусиль з їх боку.

Звісно, вищевикладене не означає, що ситуативно сприятливими обставинами не можуть скористатися окремі політичні сили або великий бізнес.

Проте різниця між дрібною та великою грою полягає не стільки в «розмірах» гравців, скільки в їх здатності свідомо впливати на формування сприятливої суспільної думки.

Формування сприятливого середовища для великої гри є не таким вже й складним завданням, як може здатися на перший погляд. Дійсно, історія переконливо свідчить про те, що нав'язати свою думку суспільству неможливо навіть для тоталітарних режимів. Суспільство можна змусити лише формально дотримуватись сторонньої ідеології, але зі зникненням зовнішнього примусу зникають і зовнішні ознаки її підтримки.

На щастя для великого гравця, суспільна думка не є однорідною. Час від часу в суспільстві виникають розбіжності щодо тих чи інших проблем, і подекуди ці флуктуації суспільних настроїв бувають достатньо сильними для утворення громадських об'єднань, зусилля яких спрямовані на висвітлення тих чи інших «негативних явищ», що існують в суспільстві, та викоренення їх шляхом зміни ставлення до цієї проблеми суспільства та/або зміни чинних формальних правил. Далеко не всі подібні громадські об'єднання досягають своєї мети, але завдяки зовнішній фінансовій або іншій підтримці потрібні громадські об'єднання можуть досягти значних успіхів.

Крім того, для використання суспільної думки у власних інтересах великим гравцям необов'язково потрібна зміна чинних формальних правил, достатньо сформулювати потрібне ставлення до проблеми в певних регіонах чи в окремих прошарках суспільства.

Так, наприклад, якщо окрема газова компанія, через брак технологій або з інших причин, використовує старі технології видобування газу та закономірно остерігається конкуренції з боку інших компаній, що володіють новітніми технологіями видобування сланцевого газу, то для обмеження конкуренції з їх боку цій компанії достатньо вдатися до маніпулювання суспільними настроями лише в тому регіоні, де вона традиційно працює. Інструментом маніпулювання в цьому випадку може стати занепокоєння місцевого населення потенційною екологічною небезпекою нових технологій видобування газу.

Як у випадку дрібної, так і у випадку великої гри гравці вдаються до активної агітації, що поля-

гає в тому, що гравець використовує наявні суспільні настрої для дискредитації свого опонента в очах суспільства, звинувачуючи його (справедливо або безпідставно) у причетності до тих негативних процесів, якими занепокоєно суспільство. Але спільною рисою дрібної та великої гри є не стільки активна маніпуляція суспільними настроями, скільки особиста зацікавленість гравця в дискредитації опонента. На відміну від цього, наступні два типи гравців не мають жодної особистої зацікавленості.

У тих випадках, коли метою маніпулювання суспільною думкою є усунення опонента чи дискредитація інших зацікавлених груп, наприклад політичної партії, більш ефективним буде не особисте обвинувачення опонента, а звернення до «інституційного кілера» – особи, що встигла себе зарекомендувати як борця з відповідним негативним явищем і готова за певну винагороду облити брудом замовлену особу або групу, але немає жодної особистої зацікавленості в її дискредитації.

Використання послуг «інституційного кілера» має для гравця декілька вагомих переваг.

Так, особисте звинувачення опонента може бути малоефективним, по-перше, через очевидність особистої зацікавленості, а, по-друге, через подекуди не дуже чисту репутацію самого гравця, внаслідок чого суспільство може не надто серйозно сприйняти його звинувачення. Очевидно, що використання послуг «інституційного кілера» позбавлено зазначених недоліків. Також, що не менш важливо, звернення до «інституційного кілера» дозволяє гравцю не афішувати свою особистість та залишитися в тіні.

Останньою з виділених нами груп гравців є *гравці-опортуністи*. На відміну від гравців з інших груп гравці-опортуністи не займаються активною маніпуляцією, тобто завдяки маніпуляціям вони не намагаються уникнути покарання чи позбавитись конкурента, також вони не заробляють «інституційним вбивством» на замовлення. Представники даної групи обирають іншу стратегію експлуатації суспільних настроїв: залишаючись внутрішньо байдужими до основної ідеї того чи іншого громадського руху, вони все ж таки беруть активну участь у його діяльності чи постійно висловлюються на його підтримку. Дійсно, для отримання особистої вигоди від сприятливих суспільних настроїв зовсім необов'язково займаються активною маніпуляцією, адже участь у популярних громадських об'єднаннях, що користуються моральною підтримкою суспільства, а особливо фінансовою підтримкою різноманітних фондів та приватних благодійників, може принести не лише проблеми, але й непогані дивіденти. Достатньо залишатися в основному руслі найбільш популярних напрямків суспільної думки.

Прикладів подібної поведінки існує дуже багато, і поведінка гравців-опортуністів є абсолютно про-

гнозовано: прагнучи отримати бажане, вони говоримуть лише те, що від них очікує «благодійник» або суспільство.

Так, наприклад, слід визнати, що незалежні неурядові організації, що можуть займатися дослідженням широкого кола проблем – від рівня корупційності та свободи слова до стану навколишнього середовища, є не такими незалежними, як здається на перший погляд, бо залежать від джерел фінансування. Проблеми не виникає, якщо всі члени даної неурядової організації справді вірять у важливість своєї справи, займаються нею через свої переконання і не йтимуть на жодні поступки під зовнішнім тиском, або якщо благодійники, що займаються фінансуванням даної організації, не змінюватимуть обсягів фінансування залежно від отриманих результатів. Але якщо в подібній організації з'являться окремі працівники, що є гравцями-опортуністами, а їх матеріальний добробут чи просування по кар'єрним сходам залежатиме від того, наскільки отримані ними результати відповідають планам благодійника, то ситуація зміниться докорінно: гравці-опортуністи даватимуть звіти, що загострюватимуть увагу суспільства на відповідній проблемі непропорційно ступеню її небезпеки, що, своєю чергою, сприятиме формуванню сприятливих для активної маніпуляції суспільних настроїв.

Слід відзначити, що благодійник у цьому випадку необов'язково має бути великим гравцем, який намагається сформувавши для себе вигідні суспільні настрої. Достатньо лише того, щоб фінансування припинилось у випадку появи звіту, що вказує на відсутність проблеми. Зрозуміло, що за цих обставин гравець-опортуніст ніколи не надасть такого звіту, навіть якщо в даному суспільстві подібна проблема взагалі відсутня.

Благодатним полем для діяльності гравця-опортуніста можуть стати й ЗМІ. Ми не будемо зупинятися на такому очевидному випадку, коли ЗМІ фактично контролюються відповідними великими гравцями й упереджено подають факти, ретельно оминаючи увагою всі скандали, що шкодять репутації власника, та формуючи для нього сприятливі суспільні настрої. Подібна ситуація може спостерігатися й у випадку, коли ЗМІ не підконтрольні будь-якому олігарху чи політичній партії та існують виключно за рахунок високих рейтингів та надходжень з реклами.

Журналіст, що є гравцем-опортуністом, ставить собі за мету не об'єктивне висвітлення інформації, а підтримку високих рейтингів своєї програми. Для цього йому потрібно обирати для своїх передач ті теми, на яких загострена увага суспільства. Завдяки цьому штучно створюються умови, за яких суспільство ще більше занепокоюється даною проблемою незалежно від справжнього рівня її небезпеки.

Зростання ж напруги та занепокоєння суспільства, своєю чергою, спонукає опортуністично нала-

штованих журналістів частіше звертатися до даної «проблеми». Наслідком цього є утворення позитивного зворотного зв'язку, завдяки якому зростання занепокоєння суспільства будь-якою проблемою може набути лавиноподібного вигляду.

Варто зазначити, що навіть за значного поширення практики маніпулювання суспільними настроями не всі члени громадських об'єднань є «інституційними кілерами». Багато з них справді вірять в корисність своєї справи для всього суспільства та з відразою відкинуть будь-яку пропозицію замовної акції. Проте, в будь-якому разі, це не знімає з них моральної відповідальності за поширення практики маніпулювання суспільною думкою, бо свідомо чи несвідомо, але саме їх діяльність призводить до створення сприятливих умов як для малої, так і для великої гри. Бо саме вони, ті хто щиро вірить у свою справу, мали б першими помітити перехід суспільства від повної байдужості до їх справи до хворобливого занепокоєння, зрозуміти, що їх гасла беруться на озброєння дрібними та великими гравцями й інституційними кілерами. І, помітивши це, вони мали б від загострення уваги суспільства на цій проблемі перейти, спираючись на отриману підтримку суспільства, до більш конструктивних дій, націлених на усунення відповідних негативних явищ.

Але нічого подібного в суспільстві не спостерігається. Бо для досягнення успіху в боротьбі з будь-яким негативним явищем потрібно не лише усвідомлювати всю суспільну небезпеку цього явища та мати непереборне бажання його подолати, але й знати причини його виникнення й поширення та мати чітке уявлення щодо можливостей його подолання чи пом'якшення його негативних наслідків, підкріплене теоретичними дослідженнями. Але брак знань, освіти та належного кругозору ніколи не компенсуватимуться активною громадською діяльністю. Тому, досягши успіху на першому етапі своєї місії – привернення уваги суспільства, багато громадських активістів вважають свою місію виконаною, або, що ще гірше, наполягають на проведенні сумнівних інституційних реформ, які не лише не дозволяють розв'язати проблему, але й значно полегшують життя активним маніпуляторам.

Основним негативним наслідком маніпулювання суспільними настроями є те, що як формальні, так і неформальні правила перетворюються на засіб зведення рахунків та досягнення власних корисливих інтересів. Це суттєво зменшує їх ефективність, бо боротьба з негативним явищем, що турбує суспільство, перетворюється лише на її імітацію.

Крім того, ресурси суспільства, замість їх спрямування на подолання відповідного негативного явища, витрачаються або на неефективні бюрократичні процедури, або на маніпулювання суспільними настроями.

Іншим негативним наслідком зазначених процесів є збереження чинних неефективних формальних правил [7; 8]. Бо кожна спроба скасувати будь-яке формальне правило, що приймалося для боротьби з негативним явищем, яке знаходиться в центрі уваги суспільства, незважаючи на його неефективність, буде розцінюватись як крок назад від бажаної мети.

Як можна бачити з вищевикладеного, маніпулювання суспільною думкою, як у випадку дрібної, так і у випадку великої гри, може призвести до багатьох негативних наслідків. Але причини та механізми поширення цих явищ значно відрізняються, що, своєю чергою, обумовлює відмінності в заходах їх попередження.

У випадку дрібної гри формування сприятливих для маніпулювання суспільних настроїв відбувається спонтанно: незначні флуктуації суспільної думки розгойдуються до небезпечного рівня завдяки позитивному зворотному зв'язку між поширеністю дрібної гри та ступенем занепокоєння суспільства. Дрібний гравець нездатен вплинути на цей процес, що є цілком природним процесом розвитку суспільства. Через це в тому, що дрібні гравці можуть маніпулювати суспільними настроями, суспільство не може звинувачувати нікого, окрім себе.

Єдине, що може трохи пом'якшити ситуацію, – це формування в суспільстві критичного сприйняття будь-якої інформації та підвищення освітнього рівня, що має послабити позитивний зворотний зв'язок і зменшити кількість випадків формування сприятливих суспільних настроїв.

На відміну від дрібного гравця, великий гравець не лише маніпулює суспільними настроями, але й здійснює їх цілеспрямоване формування, створюючи середовище, сприятливе для досягнення своєї мети. Відповідно, велику гру, на відміну від дрібної гри, не можна розглядати як природний процес розвитку суспільства. Велика гра – це штучний стан суспільства, нав'язаний діями зовнішніх чи внутрішніх зацікавлених груп. Наслідки подібних процесів можуть бути значно гіршими, ніж отримання великими гравцями незаконної вигоди – аж до втрати національного суверенітету.

З огляду на розглянутий вище механізм цілеспрямованого формування сприятливих суспільних настроїв є очевидним, що, окрім формування в суспільстві критичного сприйняття будь-якої інформації та підвищення освітнього рівня пересічних громадян, у випадку великої гри теоретично існують й інші механізми запобігання маніпуляціям.

Так, певною мірою запобігти формуванню сприятливих для маніпулювання суспільних настроїв у випадку великої гри могло б стати підвищення прозорості та відкритості для суспільства інформації щодо джерел фінансування громадських об'єднань. Подібні заходи могли б попередити суспільство про небезпеку маніпулювання суспільною думкою. Але це

вимагатиме від пересічних громадян хоча б мінімальної професійної підготовки з відповідної проблеми, що в багатьох випадках неможливо.

Що ж стосується посилення контролю за джерелами фінансування та діяльністю громадських об'єднань і ЗМІ з боку державних установ, то ці заходи матимуть надзвичайно низьку ефективність (звісно, не в тоталітарних країнах) з таких причин:

- ✦ *по-перше*, подібні заходи, цілком очікувано, можуть викликати насторогу з боку суспільства та активну протидію з боку ЗМІ і громадських організацій, тим більшу, чим більше ресурсів було вкладено в ці організації зацікавленими групами та, відповідно, чим більше ці групи просунулися у формуванні потрібних їм суспільних настроїв;
- ✦ *по-друге*, державний контроль за джерелами фінансування та санкції за порушення відповідних правил справді можуть бути використані для розправи з політичними опонентами; а визначення справжніх мотивів, якими керується правляча верхівка, є окремою проблемою, не менш складною, ніж визначення мотивів, якими керуються благодійники при фінансуванні громадських об'єднань.

Виключенням з цього можуть бути хіба що найочевидніші (для пересічного громадянина) випадки конфлікту інтересів, як-от фінансування тютюновими компаніями центрів, що займаються дослідженнями шкідливого впливу тютюну на здоров'я людини. Але, в будь-якому випадку, заходи із запобігання маніпуляціям можуть бути ефективними лише на початкових етапах формування великими гравцями сприятливого для них середовища.

І на останок. Нами не випадково було названо більшість осіб, що використовують суспільну істерію у власних інтересах, «гравцями», бо те, що вони вчиняють, є не лише аморально, а й безвідповідально по відношенню до суспільства. Маніпуляції суспільними настроями – це ризикована та небезпечна гра, виграш в якій може легко обернутися проти самих гравців.

Так, керівництво потужного екологічно небезпечного підприємства, що скориставшись послугами «зеленого» «інституційного кілера», звинуватило свого головного конкурента в забрудненні навколишнього середовища, підірвавши тим самим його репутацію, навряд чи очікує, що свого часу за сприятливих умов їх жертва, навчена гірким досвідом, зможе помститися та нанести удар у відповідь. А вже «інституційному кілеру» байдуже, кого поливати брудом.

Так само і дрібний чиновник, що позбувся конкурента на «теплу» посаду, справедливо або безпідставно звинувативши його в корупції, не усвідомлює, що будь-який інший чиновник може легко прибрати його з цієї посади.

Так само й журналіст, який лякає своїх глядачів жахливими про «чорних» трансплантологів, підштовхуючи тим самим суспільство до прийняття формальних правил, що фактично унеможливають у країні трансплантацію органів, переймається виключно рейтингом своєї телепередачі та відповідно своїм сьогоdnішнім добробутом, очевидно, нітрохи не замислюючись над тим, що він буде робити, якщо раптом у майбутньому йому або його дітям знадобиться пересадка органів.

Таким чином, кожний гравець, включно з «інституційними кілерами», власними руками будує собі шибеницю, але це навряд чи може бути розрадою для суспільства.

ВИСНОВКИ

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки:

- ✦ *по-перше*, формування сприятливих суспільних настроїв може відбуватися як пасивно, у випадку дрібної гри, завдяки позитивному зворотному зв'язку між поширенням дрібної гри та загостренням уваги суспільства до проблеми, що експлуатується маніпулятором, так і активно, у випадку великої гри, шляхом фінансової підтримки (у тому числі благодійної) громадських організацій та ЗМІ, що зосереджені на висвітленні суспільної проблеми, найбільш перспективної для маніпулювання суспільною думкою;
- ✦ *по-друге*, основними негативними наслідками маніпулювання суспільними настроями є: зменшення ефективності як формальних, так і неформальних правил, неефективне використання ресурсів та стабільність неефективних формальних правил;
- ✦ *по-третє*, запобігання маніпулюванню суспільними настроями з боку як внутрішніх, так і зовнішніх зацікавлених груп є надзвичайно важливим чинником національної безпеки та суверенітету країни. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Khalil E. L.** Why Europe? A Critique of Institutional and Cultural Economics. *Journal of Economic Surveys*. 2012. Vol. 26. Issue 2. P. 351–372.
2. **Leite D. N., Silva S. T., Afonso O.** Institutions, Economics and the Development Quest. *Journal of Economic Surveys*. 2014. Vol. 28. Issue 3. P. 491–515.
3. **Ziomek A.** Economics Performance and Institutional Economics in Poland After 1989. *American Journal of Economics and Sociology*. 2010. Vol. 69. Issue 5. P. 1553–1565.
4. **Farrell H., Héritier A.** Formal and Informal Institutions Under Codecision: Continuous Constitution-Building in Europe. *Governance*. 2003. Vol. 16. Issue 4. P. 577–600.
5. **El Karouni I.** Ethnic Minorities and Integration Process in France and the Netherlands: An Institutional Perspective.

American Journal of Economics and Sociology. 2012. Vol. 71. Issue 1. P. 151–183.

6. **Law S. H., Azman-Saini W. N. W.** Institutional Quality, Governance, and Financial Development. *Economics of Governance*. 2012. Vol. 13. Issue 3. P. 217–236.

7. **Абрамов Ф. В.** Критерии эффективности формальных правил и их влияние на экономическое развитие. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип. 20. С. 7–13.

8. **Абрамов Ф. В.** Факторы устойчивости формальных правил. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Тематичний випуск: Технічний прогрес і ефективність виробництва. 2012. № 25. С. 122–127.

REFERENCES

Abramov, F. V. "Faktory ustoychivosti formalnykh pravil" [Factors of stability of formal rules]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»*. *Tematychnyi vypusk: Tekhnichnyi prohres i efektyvnist vyrobnytstva*, no. 25 (2012): 122-127.

Abramov, F. V. "Kriterii effektivnosti formalnykh pravil i ikh vliyaniye na ekonomicheskoye razvitiye" [Criteria for the effectiveness of formal rules and their impact on economic development]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*, vol. 16, no. 20 (2011): 7-13.

El Karouni, I. "Ethnic Minorities and Integration Process in France and the Netherlands: An Institutional Perspective". *American Journal of Economics and Sociology*, vol. 71, no. 1 (2012): 151-183.

Farrell, H., and Héritier, A. "Formal and Informal Institutions under Codecision: Continuous Constitution-Building in Europe". *Governance*, vol. 16, no. 4 (2003): 577-600.

Khalil, E. L. "Why Europe? A Critique of Institutional and Cultural Economics". *Journal of Economic Surveys*, vol. 26, no. 2 (2012): 351-372.

Law, S. H., and Azman-Saini, W. N. W. "Institutional Quality, Governance, and Financial Development". *Economics of Governance*, vol. 13, no. 3 (2012): 217-236.

Leite, D. N., Silva, S. T., and Afonso, O. "Institutions, Economics and the Development Quest". *Journal of Economic Surveys*, vol. 28, no. 3 (2014): 491-515.

Ziomek, A. "Economics Performance and Institutional Economics in Poland After 1989". *American Journal of Economics and Sociology*, vol. 69, no. 5 (2010): 1553-1565.